

Mövzu: 8 ƏFSANƏLƏR

Ümumi məlumat. Epik növün ilk janrlarından biri də əfsanədir. Əfsanə əsətir, rəvayət forma və janr etibarını ilə bir-birinə yaxın olub tarixi inkişaf prosesində bir digərinə çevrilə bilər. Folklorumuzda hələ əfsanə müstəqil janr kimi ətraflı tədqiq olunmayıb. Lakin əfsanənin özünəməxsus bəzi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Məlum olduğu kimi, başqa janrlarla yanaşı, əfsanələr də uzun müddət nağılların bir növü hesab olunmuşdur.

Xalq təbiət hadisələrinin həqiqi mahiyyətini dərk etmək təşəbbüsünə səy göstərirdi dövrdən ayrı-ayrı səma cisimləri ilə bağlı əfsanələr yaratmağa başlamışdır. Daha sonralar isə xalq müxtəlif görüşləri və təsəvvürləri, tarixi hadisə və faktları əks etdirən əfsanələr yaratmışdır. Əfsanələrdə xalqın gündəlik həyatı, dünyagörüşü, məişəti, adət və ənənəsi və s. öz əksini tapmışdır. Xalq şairi S. Vurğun bu barədə demişdir: «hər hansı bir əfsanə olursa olsun, biz onda həqiqət şəfəqləri görməliyik, «hər əfsanədə xalqın real həyatı, şüur və zövqləri, onun gələcəyi olan inam və arzuları əks olunmuşdur.

Toplanması, nəşri və tədqiqi. Əfsanələrin yaranması və xalaq içərisində yayılması hələ eramızdan əvvəlki dövrlərlə bağlıdır. Məlumdur ki, antik dövrlərin tarixini yazan Herodot özünün məşhur istifadə etmişdir. Bundan sonra yaranan bir sıra tarix əsərlərində, «Tarix əsərində Midiya dövrünün Astiaq və Tomris əfsanələrindən salnamələrdə, Nizami Gəncəvi yaradıcılığında xalq əfsanələrindən geniş istifadə edilmişdir. Lakin toplanması və Azərbaycanda əfsanələrin toplanması nəşrinə XIX əsrdən başlanmışdır. Bu dövrdə müxtəlif məqsədlər üçün Azərbaycana gələn səyyah, tarixçi, etnoqraf, alim, yazıçı və şairlər bir sıra xalq əfsanələrini şifahi dildən toplamış, rus dilinə çevirib çap etdirmişlər. 1830-cu ildə «Literaturnaya qazetaya şərqşünas V. Romanoviç Bakıda yerli əhalinin dilindən yazıya köçürdüyü Aristotel, Platon, Qız qalası haqqında əfsanələri çap etdirmişdir. 1833-cü ildə «Moskovskiy teleqraf»da «İsgəndərin zülmətə getməsi», «İsgəndərin doğulması» və s. Azərbaycan əfsanələri verilmişdir.

Toplama işi XIX əsrin ikinci yarısında davam etdirilmişdir. Məsələn, Naxçıvan qəzasından «İlan dağ», «Əshabi-Kəhf», və s. əfsanələr toplanmışdır. Yaxud Rəşidbəy Əfəndiyev Nohur gölü, Qəbələ mahalı və s. haqqında əfsanələri toplayaraq çap etdirmişdir. Yenə bu dövrdə «Pəriqala» əfsanəsi şifahi dildən yazıya köçürülmüşdür. Banlardan başqa Gəncəbasardan hop-hop, qaranquş, bayquş, qırğı və xoruz və s. quşlar haqqında əfsanələr toplanıb nəşr olunmuşdur. «Buynuzlu İsgəndər»), «Böyük Pyotr», «Süleyman», «Nə üçün rus dövlətinin gerbində iki başlı qartal var». «Talış əfsanələri», «Şamaxı Qız

qalası» («Kavkaz) 1886,və s. də bu dövrdə nəşr edilən maraqlı nümunələrdəndir.

XX əsrin əvvəllərində «Kavkaz» qəzetində «Qız qalası», «Şeyx Sənan», «Xosrov və Şirin», «İki dənizin birləşməsi» və s. əfsanə adı altında çap olunmuşdur. Bütün bu əfsanələr haqqında toplayan başqa A. Baqri, Y.A.Paxomov, Y.V.Comənzəminli, M.H.Təhmasib və başqaları maraqlı nəzəri mülahizələr söyləmişlər. Axundovun tərtib etdiyi «Azərbaycan folkloru antologiyası» (II cild) kitabında bir sıra əfsanələr çap olunmuşdur. Folklorşünas Sədnik Paşayev Azərbaycanın şəhər və kəndlərini, Gürcüstan və ermənistanın azərbaycanlılar yaşayn yerlərini gəzərək çoxlu əfsanələr toplamış, bunları üç kitabda cəmləşdirmiş və müxtəlif mövzular üzrə düzgün qruplaşdırmışdır. T. Fərzəliyev əfsanələrə təxmini bölgü vermiş, onların ideya, məzmun xüsusiyyətləri barədə danışımlar. V.Vəliyevin universitetin filologiya fakültəsi tələbələri üçün yazdığı vəsaitində əfsanələr haqqında ayrıca oçerk verilmişdir.

Azərbaycan əfsanələri mövzu etibarını ilə rəngarəng olduğu kimi, ideya-məzmun baxımından da müxtəlifdir. Əfsanələri təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Heyvanlar, quşlar haqqında olan əfsanələr.
2. Yer adları, qalalar, abidələr və sair ilə bağlı əfsanələr.
3. Tayfa, el, xalq, nəsil, totem adları ilə əlaqədar əfsanələr.
4. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bağlı əfsanələr.
5. Ailə-məişət, xalqın arzu və istəkləri haqqında əfsanələr (bunlara ictimai məzmunlu, bəzən də utopik əfsanələr deyilir).
6. Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı əfsanələr.
7. Səma cisimləri - ay, günəş, ulduz və səyyarələr haqqındakı əfsanələr.
8. Dini əfsanələr.

Heyvnalar, quşlar barədə çoxlu və müxtəlif əfsanələr vardır. Yuxarıda hop-hop quşu haqqında mənbəyini göstərdiyimiz əfsanə bu cəhətdən daha səciyyəvidir. Əfsanədə göstərilir ki, Yusif və Nəsib adında iki qardaş, onların da Fatma adlı bir bacısı varmış. Fatma həmişə başında daraq gəzdirmiş. Bir gün onların atı itir, qardaşlar axtarmağa gedir və tapşırırlar ki, onlar gələndə kimi bacısı südlü aşı bişirsin. Ancaq qardaşları gəlib çıxmır. Fatma südlü aşı

hazırlayıb, özü də onları axtarmağa gedir, allaha yalvarır ki, onu quş etsin, uçub qardaşlarını tez tapa bilsin. Guya allah Fatmanın sözünü eşidir və onu hop-hop, gəl tap, Yusif, Nəsib, süddü aş! Qıza çatacaq ata malı torpağa dönür. Ona görə də o həmişə dimdiyini yerə vurur və öz payını axtarır.

Yaxud yenə həmin jurnalda yapalaq-bayquş haqqında maraqlı əfsanələr çap olunmuşdur. Bayquşu ağıllı quş hesab edirlər. Onu bayquş, bəy-quş adlandırırdılar. Əfsanəyə görə uzaq keçmişdə bu, ev quşu olubmuş. Sonralar o, insanlardan uzaqlaşıb xarəbəliklərdə yaşamağa başlamışdır. Səməndər quşu barədəki əfsanələrdə isə deyilir ki, bu quş qarlı, buzlu ölkələrdə yaşayır. Guya onun dimdiyi polad, caynağı çaxmaq daşı, tükü isə qovdur, iki balası olur. Balaları bir ilə pərvazlanır. Balalar uçan günü o, sevincindən dimdiyini caynağına vurur, od saçır və yanıb kül olur .

«Qızıl quş və xoruz» adlı əfsanə də maraqlıdır. Bir gün qızıl quş xoruza deyir ki, nə üçün sən insanları sevmirsən, əksinə onlar səni çox sevir və ağıllı quşlardan hesab edirlər. İnsanlar səni tutmaq istəyəndə qaçıb gizlənirsən. Mən isə vəhşi quş olsam da, insanlar məni öyrədir, ova aparır və mən onların sözündən çıxmıram, ov zamanı nə qədər uzağa uçsam da yenə qayıdıb gəlirəm. Xoruz cavabın da deyir ki, sən avamsan, ona görə də insanların bizi nə məqsədlə tutduğunu bilmirsən. Mənim yerimdə olsan elə uçarsan ki, heç geriye də qayıtmazsan, uca dağların başında qalarsan. Sən bilmirsənmi ki, indiyə qədər qızardılmış qızıl quşlar görünməyib, amma qızardılmış xoruzlara isə tez-tez rast gəlinib» (1, 18, 190-191).

Tovuz, kəklik, turac, bülbül, maral, ceyran və s. heyvanlar və quşlar təbiətin yaraşığıdır, insanlar üçün olduqca faydalıdır. Buna görə də xalq onlar haqqında ölməz əfsanələr yaratmış və onların adlarını övladlarına qoymuşlar.

Xalq arasında maral və ceyran haqqında çoxlu əfsanələr dolaşır. Bu əfsanələrdə ovçu insafsız və zalım kimi təsvir olunur. Xalq «zalım» ovçuları çöllərimizin, düzlərimizin bəzəyi olan maral və ceyrana güllə atmamağa çağırılmışdır. Sevimli şairimiz S. Vurğunun aşağıdakı misraları xalqın arzusunun ifadəsi kimi səslənir:

Ovçu, insaf eylə, keçmə bu düzdən,

O çöllər qızını ayırma bizdən...

Folklorşünas S. Paşayevin marallar haqqında topladığı əfsanələr maraqlıdır. Məsələn, «Hərşənin maralları» adlı əfsanədə təsvir olunur ki, ömrü boyu maral ovlayan, ailəsini ovçuluqda dolandıran Əhməd kişi, necə deyərlər,

qan tökməkdən əl çəkir, özünə başqa bir peşə seçir, özü maralların daimi keşikçisinə çevrilir.

Əfsanələrin bir qrupu müxtəlif yer, ərazi adlarına, qalalara, dağlara, qayalara, bulaqlara, çaylara və dənizlərə həsr edilmişdir. Belə əfsanələr xalqın müxtəlif dövrlərdə baş verən hadisə və əhvalatlara münasibətini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bir rayonda, kənddə sıldırım qayanın döşündə təbiətin ecazkar bir əsərinə rast gələn xalq onun tarixi, yaranması, xarici görünüşü və s. haqqında çoxlu və müxtəlif əfsanələr düzəltmişdir. Məsələn, İluisu kəndinin bir neçə kilometrliyində dağların yaxınlaşdığı yerdə isti su çıxır. Yan tərəfdə isə bulaqlar var: bunlar «oğlan bulaq, qız bulaq» adlanır. Bulağa xalq baxıb belə bir ad vermiş, sonra da onun xarici görünüşü haqqında əfsanə düzəltmişdir (əfsanənin bir variantını S. Paşayev toplayıb çap etdirmişdir). Burada olduqca hündür, yalçın qayada bir sığınacaq görünür, bura ovçu Pirimin evidir. Onun qayalarda asanlıqla gəzə bildiyi dəmir çarıqları da indi bu sığınacaqdadır.

Əlbəttə, ora indiyə qədər heç kim çıxmamış və dəmir çarıqları da görməmişdir. Ancaq xalq həmin sığınacağa baxıb əfsanəvi ovçu haqqında öz fikrini bildirmişdir. Azərbaycanın hər guşəsində belə qalalar, sığınacaqlar, qüdrətdən yaranmış səngərlər vardır ki, hamısı haqqında da müxtəlif əfsanələr söylənir. Belə qalalardan bir qismi Cavanşirə, Babəkə, Koroğluya isnad edilir. Bu qalaların bir çoxu «Qız qalası» adlanır. Bunlara Şamaxı, Qəbələ, Şəki, Qax, Qazax, İsmayılı, Qubadlı, Gədəbəy və s. rayonlarda rast gəlinir. Bunların haqqında olan əfsanələri təxminən iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrup əfsanələrdə həmin qalalar müdafiə məqsədi daşıyan istehkam kimi təqdim olunur. İkinci qrup əfsanələr isə ata-qız xətti əsasında qurulur. Guya ata öz gözəl qızına aşiq olur, qız isə bunu qəbul edə bilmir. Qızın arzusu ilə qala tikilir, qala hazır olanda qız çıxıb özünü orada atır. Qız qalası ilə əlaqədar əfsanələrin bir çoxunda qalan epizodlar, görünür, çox qədim dövrlərdə səsləşir. Cəmiyyətin inkişafının müəyyən bir mərhələsində qəbilə, tayfa, el içərisində qohumla evlənmə adəti olmuşdur. Sonralar heç bir əxlaq çərçivəsinə sığmayan belə adətlər böyük faciələrə gətirib çıxarmışdır.

Tədqiqatçıların fikrincə, qız qalalarının bir qismi də ğuz, oğuz qalalarıdır ki, müdafiə məqsədilə tikilmişdir. Çox maraqlıdır ki, C. Cabbarlı «Qız qalası» poemasında Xəzəri Quzğun adlandırır ki, bu- nun özündə quz, oğuz, qız sözlərinin əlamətləri özünü mühafizə etmişdir. Bəzi qalaların qız hökmdara, sərkərdəyə məxsus olduğu təsvir olunur.

Yaxud «Pəri qala əfsanəsinə nəzər salaq. Burada da amazonka dövrünün izləri saxlanmışdır. Əfsanə Zaqatala yaxınlığından toplanmışdır. Bu əfsanəni hökmdar Tamara haqqında da söyləyirlər. Pəri xanımın gözəlliyi bütün dünyada söylənirmiş. Ən güclü hökmdarlar belə onun üzünü Tamara qalada yaşayır və heç bir yerə getmir. Onun üstünə qoşun görməyə cəhd edirmişlər. Bir gün Şah Abbas qalayçı şagirdi paltarında gəlib Pəri xanımı görür, qız isə bu qeyri-adi adamdan şübhələnir.

Bir il sonra Şah Abbas böyük qoşunla hücum edib pəri qalasına gəlir, ağır döyüşlər olur. Nəhayət, iranlılar Pərinin qoşununa qalib gəlir. . Pəri qalanın başına çıxır və özünü oradan atır. Qala, onun məğlubedilməzliyi, qalanın qız sahibinin son anda özünün qaladan atması ənənəvi qız qalaları əfsanələrinin epizodlarıdır ki, müxtəlif variantlarda Azərbaycan ərazisində yaşamaqdadır.

Rəşidbəy Əfəndyevin topladığı «Nohur gölü» adlı əfsanə də maraqlıdır. Qəbələ yaxınlığında olan bu gölün altından guya indi də insan, qoyun, inək səsləri gəlir . Guya vaxtilə burada bir kənd olub, kənd elə yerin altına çöküb, üstündə göl əmələ gəlmişdir. Guya kəndin sakinlərindən biri öz doğma qızına yaxın olmuş, bu günahın üzündən də kəndə belə bir fəlakət gəlmişdir. Elə bu əfsanənin özündə də qız qalaları əfsanələrinin müəyyən əlamətləri əks olunmuşdur.

Folklorumuzun epik növünə daxil olan janrlar içərisində nağılların xüsusi yeri vardır. Nağıllar da şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrları sırasındadır. Rəvayət, qaravəlli, lətifə, bəzən bir sıra məhəbbət dastanları, əfsanə və əsatir də çox zaman nağıl qrupuna daxil edilmişdir. Doğrudur, bu janrların oxşar, yaxın əlamətləri çoxdur.

Ancaq bunları heç bir zaman eyniləşdirmək və qarışdırmaq olmaz. Əksinə, bu nümunələri fərqləndirən əlamətləri tapıb üzə çıxarmaq və beləliklə də hərəsinin özünəməxsus cəhətlərini aşkar etmək lazımdır.

Uzun müddət epik növün nağıl qrupuna daxil edilən janrlardan biri rəvayətlərdir. Rəvayətlər həmcə kiçik və yığcam olur. Tarixdə baş vermiş hadisələr əsasında yaranır. Doğrudur, folklorşünaslığımızda rəvayət hələ müstəqil bir janr kimi ətraflı öyrənilməmiş, onun məzmun və forma xüsusiyyətləri lazımi səviyyədə şərh edilməmişdir. Rəvayət bu və ya digər tarixi hadisə, maddi abidə, tarixi şəxsiyyət, qəhrəman haqqında yaradılır. Rəvayət hələ əfsanəyə çevrilməmiş hadisə və əhvalatlardır. Rəvayətdə təsvir

adi üsulla nağıl edilir, fantastika əsas yer tutur, süjet birxətlidir. İbrətamiz, əxlaqi fikirlər, bəşəri ideyalar bir çox rəvayətlərin əsas məzmununu təşkil edir.

Qaravəlli epik növün satirik, yumoristik üslubda yaranan bir janrıdır. Qaravəllidə nağıllara məxsus fantastika, sehr, uydurmalar olmur. Qaravəlli, hadisə və əhvalatların məzəli, gülməli, satirik bir yolla təsviridir. Qaravəlli lətifə ilə nağıl arasında bir janrdır. Bəzi qaravəllilər satirik nağılları xatırladır. Ancaq qaravəlli real hadisələrdən yaradılır. Həcm etibarilə lətifədən böyük olur. Qaravəllilərdə müəyyən bitkin hadisələr əks olunur. Bu janr əsasında bəzən kiçik tamaşalar göstərilir ki, onlar xalq içərisində «Qaravəlli tamaşaları» adı ilə məşhurdur.

Bütün epik janrlar içərisində nağıllar öz əlamətlərinə görə seçilir. Nağıl bütün dünya xalqları içərisində geniş yayılmış epik janrdır.

Ona görə də nağılların xüsusiyyətləri haqqında bir çox folklorşünaslar fikir söyləmişlər. V.Q.Belinski sehr, cadu, əfsun, tilsim, div, əjdaha, fantastika və s. nağılların əsasən əlamətlərindən saymışdır. Y.V.Çəmənəmliyə görə nağıllarda əsas cəhət haqqın nahaq üzərində qələbəsindən ibarətdir. F.Köçərli göstərmişdir ki, bütün nağılların sonunda nağılçı güləş üzü ilə dinləyicilərə üzünü tutub deyir: «Onlar yedilər, içdilər, yerə keçdilər, siz də yeyin, için, dövrə keçin və s.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatında C.Cabbarlının «Qız qalası», S.Vurğunun «Ayın əfsanəsi», «Qız qayası», «Bulaq əfsanəsi», M.Rahimin «Arzu qız», «Qırx qız» poemalarının da mövzuları xalq nağıl və əfsanələrindən götürülmüşdür. Ə.Abbasovun «Məlikməmməd», M.H.Təhmasibin «Çiçəkli dağ» pyesləri. S.Rəhimovun «Pəri çinqılı», «Gülən balıq, Ə.Vəliyevin «Madarın dastanı» əsərlərində nağıllardan istifadə edilmişdir.

Azərbaycan nağıllarında xalqın milli xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, məişət tərzini təsvir olunur. Bu nağıllar müxtəlif dövrlərdə xalqın dünyagörüşünü, həyata münasibətini, gələcək haqqında arzularını, azadlıq, müstəqillik uğrunda xarici işğalçılara, yerli zalımlara qarşı mübarizəsini, onun öz qüvvəsinə, gələcəyə inamını bədii boyalarla əks etdirir.

Nağılların toplanması nəşri və öyrənilməsi. Bir sıra lirik janrlardan fərqli olaraq Azərbaycan şəraitində epik janrlar, nağıl, əfsanə, lətifə, qaravəlli və s. qədimlərdə yazıya alınıb saxlanmamışdır. Nağıllarımızın toplanmasına, nəşrinə isə XIX əsrin ortalarından başlanmışdır. Bütün XIX əsr boyu rus mətbuatında külli miqdarda Azərbaycan xalq nağılları bilavasitə şifahi dildən toplanıb nəşr edilmişdir.

Bu barədə folklorşünaslıq bəhsində geniş məlumat verilmişdir. «Kəşkül»-də «Lətaif» başlığı altında bir sıra nağıl və lətifələr çap olunmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində «Məktəb», «Dəbistan» jurnallarında çoxlu nağıllar dərc edilmişdir. Bunlarda əsasən uşaqların yaş xüsusiyyəti, bir sıra tərbiyəvi məsələlər nəzərə alınmışdır.

Ancaq deməliyik ki, Azərbaycan nağıllarının geniş, kütləvi şəkildə toplanması, nəşri və öyrənilməsi yalnız Sovet hakimiyyəti illərində mümkün olmuşdur. İnqilabın ilk illərində «Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü cəmiyyəti»nin, SSRİ EA Azərbaycan filialının səyi ilə çoxlu nağıllar toplanıb çap edilmişdir. A.Baqri, Ə.Sübhanverdixanov, Y.V.Çəmənəminli, H.Zeynallı, H.Əlizadə, F.Babayev tərəfindən külli miqdarda nağıllar toplanmışdır. «Azərbaycan türk nağılları» (1935) (rus dilində), H.Əlizadənin «Azərbaycan el ədəbiyyatı» (1929), «Dastanlar və nağıllara» (1937) kitablarındakı nümunələr xüsusilə qeyd edilməlidir.

Hələ 30-cu illərdən Azərbaycan nağıllarının toplanması ilə M.H.Təhmasib, Ə.Axundov, Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə isə H.Seyidov məşğul olmuşlar. Onların topladığı materiallar müxtəlif vaxtlarda müxtəlif nəşrlər vasitəsilə oxuculara çatdırılmışdır. Həmin nəşrlər içərisində SSRİ EA Azərbaycan filialının folklor şöbəsinin üç cildlik (1941-1947) və Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat institutu folklor şöbəsinin 5 cildlik (1960-1964) nəşrlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu illərdə M.H.Təhmasib, Ə.Axundov, H.Seyidov ayrıca kitablar şəklində də nağıllar çap etdirmişlər. Bununla belə, adları çəkilən alimlər Azərbaycan nağıllarının müxtəlif problemlərinə dair məqalələr yazmış, tədqiqat işləri aparmışlar. Bu baxımdan H.Seyidovun «Azərbaycan nağıllarında ictimai haqsızlıq əleyhinə mübarizə motivləri», Lalə Həsənovanın «Azərbaycan satirik məişət nağılları» əsərləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Sovet hakimiyyəti illərində dünya, rus, SSRİ xalqlarının nağıllarından ibarət tərcümə kitabları da Azərbaycan oxucularına çatdırılmışdır.

Nağılları qruplaşdırılması. Dünyanın bütün nağıl toplayanları və tədqiqatçıları bu janrın təsnifi ilə də məşğul olmuşlar. Ancaq indiyə qədər nağılların dəqiq, sabit bölgüsü yoxdur. Məlumdur ki, nağıllar mövzu, ideya, təsvir, vasitə və üsullarına görə müxtəlif və rəngarəngdir. Nağılların öyrənilməsi və tədqiqatını asanlaşdırmaq üçün bölgü aparmaq, onları qruplaşdırmaq lazımdır. Hələ XIX əsrin əvvəllərində məşhur rus nağıl toplayanları İ.P.Saxarov və A.N.Afanasyev rus xalq nağıllarının bölgüsünü

aparmağa çalışmışlar. İ.P.Saxarov nağılları qəhrəmanların xarakterinə görə (məsələn, ağıllı, igid, hiyləgər, yelbeyin və s.) təsnif etmişdir. Heyvanlar haqqında olan nağıllar onun bölgüsünə daxil edilməmişdir. Ona görə də bu bölgü o zaman elm aləmində qeyd edilmədi. A.N.Afanasyev isə nağılları üç əsas qrupa ayırmışdır: heyvanlar haqqında nağıllar, sehirlil nağıllar və məişət nağılları. XIX əsrin sonlarında A.V.Vladimirov da nağılları: heyvanlar haqqında, əsatirlər və məişət nağılları adı altında üç yerə bölmüşdür.

Azərbaycanda da müxtəlif vaxtlarda nağıllar təsnif edilmişdir. Məsələn, Y.V.Çəmənzəminli nağılları üç qrupa ayırmışdır: qədim ayinlərlə, zərdüştlüklə bağlı nağıllar, tarixə yanaşan nağıllar və cocuq nağılları. H.Araslı, M.H.Təhmasib, Ə.Qarabağlı, H.Seyidov, V.Vəliyev, A.Nəbiyev və b. isə nağılları müxtəlif cür təsnif etmişlər. İndiki dövrdə nağıllarımızı təxminən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: heyvanlar haqqında nağıllar, sehirlil nağıllar, tarixi nağıllar, ailə-məişət nağılları, satirik nağıllar.

Heyvanlar haqqında nağıllar. İnsanlar çox qədim zamanlardan başlayaraq həmişə bu və ya digər dərəcədə heyvanlarla təmasda olmuşlar. Bəşər cəmiyyətinin müxtəlif inkişaf pillələrində insanların heyvanlara olan münasibəti də dəyişmişdir. Əlbəttə, bütün bunlar cürbəcür nağıllarda öz izlərini saxlamışdır. Qədim insanlar bir tərəfdən heyvanları müxtəlif yollarla ovlamış, onun ətinə yemiş, südünü içmiş, dərisini geymişlər. Sonrakı inkişaf dövründə isə heyvandarlıq peşəsini seçən insanlar müxtəlif heyvanları saxlamaqla məşğul olmuşlar.

Heyvanlar haqqında qədim nağıllar çox zaman əcdadın heyvanlarla rəftarı haqqında cavanlara nəsihəti, vəsiyyəti olmuşdur. Xırda-xırda əhvalatların sadə təsvirlərindən ibarət olan bu şifahi danışqlar bədii təfəkkürün inkişafı ilə nağıla çevrilmişdir. Zaman keçdikcə heyvanların möcüzəli həyatdan alınan bir sıra epizodları bu nağılları zənginləşdirmişdir. Totem də elə qədim insanların heyvanlara ecazkar münasibətinin nəticəsidir. Azərbaycan şəraitində müxtəlif dövrlərdə öküz, inək, qurd, xoruz, ilan və başqa heyvanlar totem kimi müqəddəsləşdirilmişdir. Zaman keçdikcə heyvanların bir çoxu əhliləşdirilmiş, insanların dostuna, köməkçisinə çevrilmişdir.

Xalq ədəbiyyatımızda inək, öküz, ilan totemi haqqında daha çox əfsanə, rəvayət və nağıllar mövcuddur. «Görünür, ilan midiyalıların da totemi olmuşdur. İlanlara sitayiş yerləri (İlan piri) Azərbaycanda son zamanlara qədər qalmışdır». "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında insanların heyvanlara münasibətini özündə bariz şəkildə əks etdirən nağıllara «Ovçu Pirim» və «Fatmanın nağılı» xarakterik misaldır.

Xalq içərisində Pirimin ovçuluğu haqqında indi də çoxlu əfsanələr dolaşır. Əksər rayonlarda indi də sıldırım qayalarda onun məskəni göstərilir. Ovçu Pirimin ecazkar silahından, sal qayalara həkk olunan əfsanəvi dəmir çarıqlarından danışılır. Nağılda göstərilir ki, ömründə Ovçu Pirimin gülləsi boşa çıxmamışdır. Bir gün ova gedərkən o, bir-biri ilə dalaşan iki ilana rast gəlir. Biri ağ, o birisi isə qara. O, qara ilanı nişan alıb atır. Oxu hədəfə dəymir. Sən demə ağ ilanlar padşahının qızı imiş. Qız Ovçu Pirimi atasının yanına aparır, ona tapşırır ki, yaxşılığın əvəzində atasından xahiş etsin, onun ağzına tükürsün. İlanlar padşahı əgər razı olmasa Pirim gərək inadından dönməsin. İlanlar padşahı Ovçu Pirimin ağzına tükürür. Ovçu Pirim heyvanların, quşların dilini bilir, bitkilər aləminin sirlərinə vaqif olur. Ancaq ona tapşırılmışdır ki, bu sirri heç kimə açmasın. Lakin o, uzun müddət bu sirri saxlaya bilmir və arvadına söyləyir. Bununla da məhv olur.

MOLLA NƏSRƏDDİN LƏTİFƏLƏRİ

Ümumi məlumat. Lətifələri də çox zaman nağılların bir növü kimi qələmə verirlər. Ancaq lətifə nağıla bənzəsə də, ona yaxın olsa da, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Lətifə yığcam, sadə, lakonik, yumoristik bir janrdır. Nağılı bilmək, yadda saxlamaq, danışmaq xüsusi bir məharət tələb edir. Buna görə də xüsusi nağılçılar vardır. Amma lətifələr belə deyil. Onları hamı bilir, yadda saxlayır və danışır. Jözü də birini deyən adam hökmən yeddisini danışmalıdır.

Beləliklə də, bir gecədə istənilən qədər lətifə söyləmək mümkündür. Ona görə də lətifələr tapmaca, atalar sözü, bayatı, mahnı qədər çox yayılan və xalqın məişətinə daxil olan janrdır. Özü də bunlar yığcam olduğu üçün tez bir zamanda müxtəlif dövrün hadisələrinə, insanlarına aid oluna bilər.

Lətifələrin sonu çox ibrətamiz olur. Elə bir lətifə olmaz ki, orada müəyyən bir əxlaqi, əqli, ictimai nəticə verilməmiş olsun. Çox zaman fikir bircə cümlə ilə ifadə edilir ki, o da lətifənin ideyasını təşkil edir. Həmin lakonik ifadəyə, aforizmə görə də lətifə yadda qalır. Bu cəhətdən lətifələr xalq məsələsinə yaxınlaşır. Məlumdur ki, bir çox lətifələrdən çıxan nəticələr xalq içərisində məsəl kimi işlənir və yaşayır. Xalq həyatındakı hadisələri, təcrübə sini, müşahidələrdə ümumiləşdirmişdir. Buna görə də lətifələrin həm də təcrübə əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycanda lətifə janrı çox qədim tarixə malikdir. Bunlar müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif şəxslərin adları ilə əlaqələndirilmişdir. Bəzən bir şəxsin adı yaddan çıxmış, lətifə digər bir şəxsin adına bağlanmış və yaşamışdır. Lətifələr

Azərbaycanda ən çox iki nəfərin Bəhlul Danəndə və Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlıdır . Deyildiyinə görə Bəhlul Danəndə ərəb xəlifələrindən Harun-ər Rəşidin qardaşı olmuşdur. Həm Molla Nəsrəddinin, həm də Bəhlulun adı ilə əlaqədar olan lətifələrin məzmunu, ideya istiqaməti arasında müəyyən fərqlər vardır.

Azərbaycan xalqının ən çox sevdiyi lətifələr Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı olanlardır. Xalq müxtəlif zamanlarda müxtəlif münasibətlərlə yaradılan lətifələri də zaman keçdikcə Molla Nəsrəddinin əhvali-ruhiyyəsinə uyğunlaşdırmışdır.

Toplanması, nəşri və öyrənilməsi. Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı olan lətifələr dünyanın müxtəlif xalqların içərisində qədimdən bəri yayılıb yaşamaqdadır. Akademik V.A. Qordlevski həmin lətifələrin yayıldığı ərazidən danışarkən göstərir ki, Türkiyədə, Aralıq dənizi sahilləri ölkələrində, Rumıniyada, Serbiyada, Krimda, Zaqafqaziyada - hər yerdə bu adı tanıyırlar. Dağıstanda, ermənilər, yəhudilər arasında da Nəsrəddin çox yayılmış bir şəxsiyyətdir. Xocanın düzəltdiyi lətifələr Hindistanda, Qərbi Avropada və bizdə rast gəlmək olar.

Nəsrəddinin lətifələri gündən-günə çoxalır, zaman onların qarşısında acizdir. Müxtəlif ölkələrdə Nəsrəddinə müxtəlif adlar verilmişdir: Xoca Nəsrəddin, Xacə Nəsrəddin, Molla Nəsrəddin. Bəzən isə sadəcə olaraq Xoca, Xacə, Molla, Əfəndi və s. deyilmişdir. Bu adların hər biri dini mahiyyət daşıyır. Məsələn, Molla keçmiş zamanlardan bəri Azərbaycanda elmi, bilikli adamlara deyilmişdir. Məsələn, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif, Molla Cümə və s. Molla Nəsrəddin lətifələrinin əsas formalaşdığı və yayıldığı dövr XIII-XIV əsrlərə aid edilir. Ancaq lətifələr Azərbaycanda əsas etibarilə XIX əsrdən toplanmağa başlanmışdır.

Azərbaycan Sovet hakimiyyətinin ilk günlərində lətifələr yenidən toplanır, nizama salınır və çap olunur. Ə.A. Münzibin hələ inqilabdan əvvəl çap etdirdiyi lətifələr folklorşünas H. Zeynallı tərəfindən tərtib edilir və müqəddimə ilə kitabça halında buraxılır (1927).

Həmin müqəddimə Molla Nəsrəddin haqqında folklorşünaslığımızda ilk geniş və elmi məqalə idi. H. Zeynallı Molla Nəsrəddinin tarixi şəxsiyyət olması, bu lətifələrin yayıldığı ərazi, onlardakı ictimai məna, satira, yumor haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Sonra lətifələri M.H. Təhmasib çap etdirmişdir (1939). 1950-ci illərdə Molla Nəsrəddin lətifələri «Uşaqgəncnəşr» tərəfindən bir neçə dəfə çap olunmuşdur. Lətifələrin kamil nəşrini M.H.

Təhmasib başa çatdırmışdır (1956). Həmin nəşr sonralar Bakıda Azərbaycan və rus dillərində bir neçə dəfə yenidən işlənilərək çap olunmuşdur. Lətifələrin rusca tərcüməsi 1962-ci ildə Moskvada buraxılmışdır. Kitaba M.H. Təhmasib geniş müqəddimə yazmışdır. O, çox doğru olaraq ilk dəfə həmin lətifələri müəyyən mövzular ətrafında qruplaşdırmışdır. Kitabın sonundakı izahlar da lətifələrin başa düşülməsi və gələcək tədqiqatçı üçün qiymətlidir.

Bir cəhət də maraqlıdır ki, bu tipli lətifələr əsasən (Azərbaycanda Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə) müəyyən bir hökmdarla əlaqələndirilir. Yarigerçək, yarızarafat gülüşlə həmin hökmdara təsir etmək, onu yola gətirmək bir çox lətifələrin əsasını təşkil edir. Ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatında qədimdən belə bədii üsullar işlədilmişdir.

Lap əvvəldə təbiət, vəhşi heyvanlar qarşısında acizlik göstərən xalqın, özündən qat-qat güclü olan bu qüvvələrə sehr, əfsun, tilsim, sonralar sözlün qüvvəsi ilə qələbə çalmaq urzularından yuxarıda danışıyıq. Zaman keçdikcə həmin üsuldan xalq məhz sinfi düşmənlərə qələbə çalmaq arzuları üçün istifadə etmişdir. Məsələn, N. Gəncəvinin əsərlərində xalqın məhz ağıl, kamal, iradə vasitəsilə hökmdara üstün gəlmək meylləri ön plana çəkilir «Zalım padşahla Zahidin dastanı», «Ənuşirəvan və bayquşların söhbəti», «Süleyman və əkinçi», «Fitnə əhvalatı», «Bəhramla çoban» və sairə). Ona görə ki, xalq ölkələr işğal edən hökmdarlara silahla, fiziki qüvvə ilə qələbə çala biləcəyinə ümid bağlamır. Hökmdarların ağına, hissələrinə təsir etmək, bununla da onları doğru yola çəkmək istəyirdi. Xalq ideal, ədalətli hökmdar surəti uydurub zalımlara nümunə göstərirdi. Bununla bərabər, xalq bir də zarafatla, yumor, gülüşlə hökmdarlara təsir etmək istəmişdir: «.. Xalq özünə təsəlli verərək Nəsrəddinin mənəvi qüvvəsini, aqlının qüdrətini və hazırcavablığını Teymurun ağır dağıntlarına, fiziki qüvvəsinə qarşı qoymuşdur». Beləliklə, xalq yumoru, gülüşü, hazırcavablığının təcəssümü olan epik surətlər meydana gəlmişdir. Belə surətlər lətifələrin qəhrəmanı seçilmişdir.

Lətifələrin mövzusu və ideyası. Molla Nəsrəddin əsrlər boyu xalq tərəfindən ümumiləşdirilmiş bir surətdir. Bu surət öz ağı, tədbiri, zəkası, hazırcavablığı, həyat təcrübəsi, dünyagörüşü ilə bütün saray əyanlarından, şəhər hakimlərindən, Teymurləng kimi hökmdarlardan qat-qat yüksəkdə durur. Maraqlıdır ki, Molla Nəsrəddin həmişə öz ağı, tədbiri ilə qələbə çalır. Ona görə ki, bu surətdə xalqın fiziki qüvvəsi, qəhrəmanlığı deyil, ağı, hazırcavablığı, əsrlər boyu əldə etdiyi həyat təcrübələri və sınaqları təcəssüm etdirilmişdir. Hər hansı bir yerdə ədalətsizlik özbaşınalıq olanda xalq müxtəlif

vasitələrlə Molla Nəsrəddini tapıb gətirir, onun vasitəsilə şəhər qüvvələri məzəmmət edir. Bu zaman hakimlərin, qazı və mollaların firdaqları açılır.

Haqq, ədalət qələbə çalır, məsələ xalqın xeyrinə həll olunur. Bəzən Molla həddindən artıq sevən, qayğıkeş ər və atadır, oxucu ona qibtə edə bilər. Bəzən isə arvad və uşaqlarının düşməni, onları mənən şikəst edən, tərbiyəsini pozan despotdur. Hər iki tip lətifə insanlara təsir etmək, onları tərbiyələndirmək məqsədi daşıyır.

Molla Nəsrəddin çox çevik bir surətdir. O həm ağıllı, həm də səfeh kimi göstərilən bütün insanların donuna girir. Birincilərin ağıllı, hazırcavablığını təbliğ edir, ikinciləri isə satira atəşinə tutur. Çox maraqlıdır ki, ağılsız, axmaq, səfeh kimi təqdim olunan Mollanın lətifələrdə hazırcavablığı, yumoru, tərbiyəedici, ayıldıcı satirası üzə çıxır. Ona görə də Molla Nəsrəddin lətifələrinin hamısı bu və ya digər əxlaqi, tərbiyəvi fikri təbliğ edir. Bunların təsir qüvvəsi də elə burasındadır.

Molla Nəsrəddin lətifələrinin məziyyəti, kəsərliliyi onların yığcamlığında, lakonikliyinə və ideya məzmunundadır. Xalq əsrlər boyu bunları dilində, hafizəsində gəzdirmiş və yığcamlaşdırmışdır.

Buna görə də lətifələrin çoxusu aforizm xarakteri almışdır. Klassik ədəbiyyatımızın N. Gəncəvi, M. Füzuli, A. Bakıxanov, Q. Zakir, M.F. Axundov, S.Ə.Şirvani, M.Ə. Sabir və başqa nümayəndələri də ara-sıra lətifələrə müraciət etmiş, ya olduğu kimi, ya da müəyyən dəyişikliklərlə onlardan əsərlərində istifadə etmişlər. M.F. Axundovun «Lənkəran xanın vəzirli» komediyasında gətirdiyi iki lətifə ədibin ictimai-siyasi fikirlərini əyani, aydın bir surətdə oxuculara çatdırmasına kömək etmişdir. S.Ə. Şirvani «Bir də vursan heç «Axır qəbiristanlığa gələcək», «Bağdad xəlifəsi və Bəhlul», «Xasis və dilənçi» və s. lətifələri nəzmə çəkmiş və onlardan öz əxlaqi fikrinə, kirlərini söyləmək üçün istifadə etmişdir.